

ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Ա. Ա. ԲՈՁՈՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր

ՍԿԵՎՈՒԱՅԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆԻ ՈՂԻՍԱԿԱՆԸ

Հայ ձեռագրական արվեստի գլուխգործոցներից է Սկևռայի Ավետարանը, որի մասին դեռևս մերկա դարի 30-ական թվականներին ամփոփ աշխատանք էր հրատարակել Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության անդամ Հ. Ներսես Ակիմյանը: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ մատյանը կորել էր: Այն հայտնաբերվել է միայն 1993 թ. մարտին, բյուզանդագետ Գյունտեր Պրինցինգի կողմից, Լեհաստանի Գմինզնո քաղաքի արքեպիսկոպոսական արխիվում: Մայնցի Գուտենբերգ թանգարանում երկարատև վերանորոգումից հետո, մատյանը ստացել է այսօրվա տեսքը: Ձեռագիրը շատ արագ իր վրա է հրավիրել գերմանացի, ավստրիացի և ամերիկացի հայագետների, բյուզանդագետների ու արվեստաբանների ուշադրությունը: 1997 թ. գարնանը մատյանը ցուցադրվել է Նյու Յորքի Մետրոպոլիտեն թանգարանում կազմակերպված «Բյուզանդիայի փառքը» ցուցահանդեսում:

Այդ մատյանի պատմությանը, գրման ու պահպանման մշակութային

¹ Բերում ենք զոքի գերմաներեն ամբողջական վերնագիրը և հայերեն թարգմանությունը. Das Lemberger Evangeliar. Eine wiederentdeckte Armenische Bilderhandschrift des 12. Jahrhunderts / herausgegeben von Günter Prinzing und Andrea Schmidt, mit beiträgen von Anton von Euw, Christian Hannick, Mesrob K.Krikorian, Annette Lang-Edwards, Günter Prinzing, Andrea Schmidt, Christian Weise.- Wiesbaden, Dr.Ludwig Reichert Verlag, 1997, 186 S., 2 Karte und XXIX Tafeln.[Sprachen und Kulturen des christlichen Orients / herausgegeben von Johannes den Heijer, Stephen Emmel, Martin Krause, Andrea Schmidt. Bd. 2] (Լեմբերգի Ավետարանը. վերագտնված ԺԲ դարի մի ցկարագարող հայերեն ձեռագիր / հրատարակությունը Գյունտեր Պրինցինգի և Անդրեա Շմիդտի, աշխատակցությամբ Անտոն ֆոն Էվի, Քրիստիան Հաննիկի, Մեսրոպ Կ. Գրիգորյանի, Անետ Լանգ-Էդվարդսի, Գյունտեր Պրինցինգի, Անդրեա Շմիդտի, Քրիստիան Վայզի: Վիսբադեն, դր. Լյուդվիգ Ռայխերտ հրատարակչություն, 1997, 186 էջ, երկու քարտեզ և ԻԹ տախտակ [Քրիստոնյա Արևելքի լեզուներն ու մշակույթները / հրատարակված Հովհաննես դեն Հայերի, Շտեֆան Էմմելի, Մարտին Կրաուզի, Անդրեա Շմիդտի կողմից, հտ. 2]): Գրքիս մասին գրախ. տե՛ս նաև Ekkehard Kraft, Das Lemberger Evangeliar. Abenteuerliche Wege einer armenischen Bilderhandschrift, in: Neue Zürcher Zeitung, 21 November, 1998.

միջավայրերի ուսումնասիրությանն է նվիրված գրախոսվող հետազոտություն-ալբոմը, որի հրատարակության նախաձեռնողներն են Գյումրեի Պրինցիպոն և Անդրեա Շմիդտը¹։ Նրանց ձեռնարկին սատար են եղել զրքի վերնագրում հիշատակված մյուս հեղինակները։ Գիրքը բաղկացած է մի շարք առանձին հետազոտություններից, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի ինքնուրույն արժեք, իսկ զրքի միասնական շարադրանքի մեջ դրանք ամբողջական գաղափար են տալիս Սկևռայի Ավետարանի գրման, արվեստաբանական նշանակության, հայագիտության և բյուզանդագիտության մեջ ունեցած արժեքի, ձեռագրի ճակատագրի, գիտական հետազոտության և վերանորոգման սկզբունքների մասին։ Սա հայագիտության մեջ առաջին փորձն է նկարագարող ձեռագրի համակողմանի ուսումնասիրության, այդ իսկ պատճառով մի կողմից այս ջրեղ հրատարակությունը շատ ուսանելի է իբրև նմանատիպ հետազոտության առաջին փորձ, մյուս կողմից՝ պատմական պրոցեսի ընկալման տեսանկյունից յիականտար չէ, հաճախ մինևույն միտքը և մինևույն իրադարձության նկարագրությունը կրկնվում են մի քանի հեղինակների կողմից։ Ինչ խոսք, հեղինակներն ամեն ինչ արել են գիրքը պատշաճ մակարդակով հրատարակելու համար և արժանի են միայն գնահատանքի։

Առաջին իսկ հայացքից արհեստական է թվում զրքի «Լեմբերգի Ավետարան» վերնագիրը, քանի որ արդեն մեր դարի երեսնական թվականներին Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության հայրերից Ներսես Ակինյանի հրապարակած ուսումնասիրության մեջ խնդրո առարկա ձեռագիրն ընդօրինակման վայրի անունով անվանվել է «Սկևռայի Ավետարան» և այդպես մտել գիտական շրջանառության մեջ²։ Մատյանի մասին այդ առաջին հիմնավոր ուսումնասիրության պատճառով է, որ գրախոսվող զրքի մեջ Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Գրիգորյանն ընդհանուր գծերով անդրադարձել է հայագետ Ն. Ակինյանի հետ իր ծանոթությանը, նրա կենսագրությանն ու գիտական գործունեությանը։ Աշխատանքի այս հատվածում Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Գրիգորյանն անդրադառնում է հայկական ձեռագրերի՝ Բ. Ներսես Ակինյանի նկարագրություններին, հատկապես Լեմբերգ-Լվովի համալսարանի և հայ-կաթոլիկների եպիսկոպոսարանի գրադարանների հայերեն ձեռագրերի ցուցակի կազմման աշխատանքներին, որից բազմազբաղ հայագետը ձեռնամուխ է եղել 1932 թ.։ Սկևռայի Ավետարանի մասին իր քանասիրական և արվեստաբանական ուսումնասիրությունը Ն. Ակինյանը 1930 թ.

² Տարօրինակ է, որ Ներսես Ակինյանի այդ ուսումնասիրությունը տեղ չի գտել զրքի մատենագիտական ցանկի մեջ (էջ 177), այն հիշատակված է միայն ձեռագրի նկարագրության վերջում դրված մատենագիտության մեջ (տե՛ս էջ 30)։ Սկևռայի Ավետարան անվանումը իմաստավորված է և պատահական չէ, որ հայոց քանասիրության ամենամեծ գիտականներից մեկը՝ Բ. Ներսես Ակինյանը, այդ անվանումն է տվել մատյանին։

³ Հրատարակված է նաև այս ուսումնասիրության առանձնատիպը, ընդարձակ գերմաներեն ամփոփումով։

հրապարակել է «Հանդես Ամսօրեայ»-ում³, հիմնվելով Ռ. Գ. Գալեմքերյանի մանրամասն նկարագրության վրա: Մեսրոպ արքեպս. Գրիգորյանը համառոտակի ներկայացնում է Ռ. Ն. Ակիմյանի հետ իր անձնական շփումները և վերապատմում Սկևռայի Ավետարանից մվիրված նրա աշխատանքի քովանդակությունը (էջ 175-8):

Գրախոսվող գիրքը սկսվում է 1997 թ. Գերմանիայի Դաշնակցային հանրապետությունում Հայաստանի արտակարգ և լիազոր դեսպան Ֆելիքս Մամիկոնյանի շնորհակալական խոսքով, որն ուղղված է այս աշխատանքից ձեռնամուխ եղած գերմանացի գիտնականներին, իսկ Անդրեա Շմիդտը իր առաջաբանում շնորհակալություն է հայտնում հատորի հրապարակման աշխատանքներից նպաստած պաշտոնյաներին ու մասնագետներին. Գնիեզմոյի եպիսկոպոսական արխիվի տնօրեն՝ Կապլան դր. Մարիան Ալեքսանդրովիչին, Պոզնանի Ադամ Միցկևիչ համալսարանի աշխատակից դր. Կազիմիեռ Իսկուն, Նյու Յորքի Մետրոպոլիտեն արվեստի թանգարանի աշխատակիցներ՝ դր. Հելեն Էվանսին, դր. Վիլիամ Վիքստմին, Հոլգեր Կլայնին, Մայնցի եպիսկոպոս պրոֆ.-դր. Կառլ Լեհմանին, Մայնցի Գուտենբերգի թանգարանի տնօրեն տիկին դր. Եվա Հանքրուտ-Բենցին, Գալուստ Կյուլպենկլայն հիմնադրամի ատենապետ դր. Ջ. Եկավյանին, Քյոլնի Սալոմոն Օպենհայմ կրթական հիմնադրամի աշխատակից դր. Լ. Պիստորին, Մայնցի Գուտենբերգի համալսարանին և նրա բարեկամներին: Ընդհանրական խոսքն ուղղված է մասն հրատարակիչ տիկին Ուրսուլա Ռայխերտին, դր. Արմենուհի Գրոստ-Աբգարյանին, պրոֆ.-դր. Հերման Գուցին (Հալլեի Մարտին Լյութերի համալսարան) և Լարս Հոֆմանին (Հոլհաննես Գուտենբերգի համալսարան): Հեղինակները գիրքը մվիրել են արվեստագետ Կլաուս Վեսելի հիշատակին:

Ուսումնասիրության առարկա Ավետարանի մշակութային բացահայտմանն ու նրա պատմությանն է իր հոդվածը մվիրել Գ. Պրինցինգը (էջ 11-28): Հեղինակն անդրադառնում է այս Ավետարանի և ընդհանրապես միջնադարյան արևելաքրիստոնեական գրքի ստեղծման ավանդույթներին, մի դարաշրջանում և տարածաշրջանում, ուր խաչաձևվում էին Արևմուտքի և Արևելքի արվեստները, զուգահեռ է անցկացնում լատին մատենագրության նեփականությունը հանդիսացող Հենրի Ադունի (մոտ. 1188 թ.) և Քվեդլինբուրգի Սամուել (մոտ. 16 դար) Ավետարանների հետ, որոնք վերջին հոբելյանի ընթացքում հայտնվել են Արևմուտքի վաճառատներում: 1993 թ. մարտին Պոզնանի Ադամ Միցկևիչ համալսարանում տեղի ունեցած դասախոսությունից հետո, հեղինակը դասախոս Կ. Իսկուն և արքեպիսկոպոսական արխիվի տնօրեն Մ. Ալեքսանդրովիչի աջակցությամբ հետազոտում է այնտեղ պահպանվող հնագույն լատինատառ ձեռագրերը, իզուր փնտրելով որևէ հունական ձեռագիր:

Արխիվի տնօրենը Գ. Պրինցինգի ուշադրությունն է հրավիրում մագաղաթի վրա գրված մի նկարագարող հայերեն ձեռագիր Ավետարանի

վրա, որը գրված է եղել Կիլիկիայում, այնուհետև պահվել է Լեմբերգ-Լվովի հայ-կաթոլիկների համայնքում, իսկ երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո հայտնվել Լեհաստանում: Այնուհետև մատյանը մի շարք կազմակերպությունների ֆինանսական աջակցությամբ վերանորոգվել է Մայնցի Գուտենբերգ թանգարանում, ուր լուսանկարվել են մատյանի թուրք մանրանկարները, կամոնական տախտակներն ու հիշատակարանները: 1997 թ. մարտի 11-ից հուլիսի 6-ը մատյանը ցուցադրվել է Նյու Յորքում քննված «Բյուզանդիայի փառքի» և այլ ցուցահանմելու համար ծրագրվել է շարադրել մերկա աշխատությունը: Գ. Պրինցիմզե, Ա. Շմիդտը և Ա. ֆոն Էվը 1996 թ. մոյսեմբերի 27-ին Գուտենբերգ թանգարանում հանդես են եկել թեմային վերաբերող զեկուցումներով:

Այնուհետև Գ. Պրինցիմզե առաջ է քաշում այն դրույթը, որ այս մատյանը կարող է լինել Լեոն Ա-ի թագադրման Ավետարանը: Ըստ ձեռագրի գրիչ և մանրանկարիչ Գրիգոր Միհեցու հիշատակարանի, մատյանը գրված է հայոց թվականության 647 (=1198/9) թ.: Հեղինակը մերկայացնում է Կիլիկյան Հայաստանի և մրա շուրջ ձևավորված քաղաքական իրավիճակը⁴ Լեոն Ա Ռուբինյանի իշխանության տարիներին, անդրադառնում Լեոնի թագադրման⁵ գործում Արևելքում Կելեստին Գ Պապի և Հոռմեա-գերմանական կայսր Հենրիխ Զ-ի նվիրակ՝ Մայնցի արքեպիսկոպոս Կոմրադ Վիտենբախի դերին: Գ. Պրինցիմզե անդրադառնալով բյուզանդացիների կողմից Կիլիկիայի տիրակալին թագ ուղարկելու պատմությանը⁶, հավանական է համարում Լեոն Ա-ի հոռմեական կայսեր ուղարկած թագով թագադրումը թվագրել 1199 թ. հունվարի 6-ով (տե՛ս էջ 20, ծան. 23): Մի հայացք ձգելով ձեռագրի ստեղծման պատմությանն ու դեգերումների շղթային, հեղինակն ընդգծում է, որ ձեռագրի վերջին վերանորոգումը (1997 թ.), թերևս ոչ պատահականորեն, կատարել են Մայնցում, Կոմրադի արքեպիսկոպոսական նստավայրում:

Սկզբնայի Ավետարանն իր արժեքով հավանաբար լիովին համապատասխանում է հեղինակի այն ենթադրությանը, ըստ որի այն կարող էր լինել Լեոն Ա-ի թագադրության Ավետարանը, քանի որ ձեռագրի ընթերցանական հիշատակարանից հետո, 1219/20 թ. գրված հետագայի հիշատակագրությունում («Ի թուականիս Հայոց ի :ՈԿԸ: հանգեալ ի Քրիստոս բարեպաշտ և Աստուածասէր թագաւորն Հայոց Լեոն, ի մայիս ամսոյ ի մեկն և պատկեր աւուրն չորեքշաբաթի, որոյ յիշատակ մորա

⁴ Այս շրջանում Կիլիկյան Հայաստանի մայրաքաղաքը դեռևս Սիսը (էջ 18) չէր, այլ՝ Տարսուզը:

⁵ Հեղինակն անդրադառնում է Լեոնի թագադրության թվականի շուրջ ծավալված վեճին (էջ 18, ծան. 22):

⁶ St'e R.Dölger, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches, 2. Teil. Zweite erweit. und verb. Aufl., bearb. v. P. Wirth, München 1995, Nr. 1642.

արձնութեամբ եղիցի: Ամէն: Վասն որոյ աղաչեմք զքեզ՝ մարդասէ՛ր, հայցմամբ արժանապատիւ ընթերցողաց կենդանի բանի քո, տէ՛ր թողցես զ(յ)անցամս սորա») խնդրվում է օրհնութեամբ հիշել մահացած Լևոն արքային: Հանգամանք, որը թվում է, թե պետք է արձանագրվեր թագավորին պատկանած ձեռագրում: Սակայն պետք էր հաշվի առնել նաև այն հանգամանքը, որ այս մատյանը գրվել է Ռուբինյանների գլխավոր հակառակորդ Օշիմյան իշխանական տան հոգևոր-մշակութային կենտրոն Սկևռայում, այն դեպքում, երբ նույն հաջողությամբ թագավորի համար կարող էր Ավետարան գրվել նաև Ռուբինյանների հոգևոր կենտրոններում, ասենք՝ Դրազարկում կամ այլուր: Հարց է առաջանում, թե որքանո՞վ է այս ենթադրությունը համապատասխանում իրականությանը: Ինչևէ, նշանակետը վնասված է, և հեղինակներին մնում է հիմնավոր փաստարկներով ամրապնդել ասվածը:

1592 թ. Սկևռայի Ավետարանը վերանորոգում է լեհահայ մեծահարուստ Թորոս Պեռնաթեմքը, իսկ մոտ 1830 թ. ձեռագիրը պահպանվում է Ուկրաինայի Լեմբերգ-Լվովի հայկական համայնքում, որը սկսած 1635 թ. ընդունել էր կաթոլիկություն: Այս համայնքը հիմնականում ձևավորվել է Կիլիկյան թագավորության կործանումից՝ 1375 թ.-ից հետո, երբ Կիլիկիայից Ղրիմ, այստեղից էլ Ուկրաինա էին շարժվում հայ գաղթականները: Լվովում հայերի ներկայությունը մոռոգվում է մոր գաղթով, որը հաջորդում է 1453 թ. թուրքերի կողմից Կ. Պոլսի առմանը: Գ. Պրիցցիցը ենթադրում է, որ մատյանի ՊՀԱ (=1422/3) թ. հիշատակարանը (տախտակ Գ, Գկ. 11) գրված պետք է լինի Ղրիմում: Այնուհաստ է, որ ըստ ՌիսԱ (=1591/2) թ. հիշատակարանի (տախտակ Գ, Գկ. 12-13) ձեռագիրն արդեն հայտնվել էր Ռեչ Պոսպոլիտայի սահմաններում: Ըստ հեղինակների հավաստիացման, այս ձեռագրի մամրամկարների հետևողությամբ է գրիչ Ղազարն ընդօրինակել 1630 թ. Բեդլիցի պետական գրադարանի թիվ 2 հայերեն ձեռագիրը: ԺԸ-ի դարերի ընթացքում Սկևռայի Ավետարանը գտնվել է Լեմբերգ-Լվովի հայ-կաթոլիկների եպիսկոպոսությունում, ուր մինչև Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը պահպանվել է շուրջ 51 հայատառ ձեռագիր մատյան:

Ք. Հաննիկը և Գ. Պրիցցիցը մի ամբողջ գլուխ (էջ 27-30) են նվիրել Սկևռայի Ավետարանի նկարագրությանը, հղելով համապատասխան գրականությունը: Իսկ գրքի հաջորդ հատվածում Ք. Հաննիկն ամդրադաձել է հայերենով պահպանված Ավետարանների մատենագրական արժեքին, թարգմանության և հրատարակման պատմությանն, ընդգրկված բնագրերի ամբողջությանը, համեմատելով քրիստոնեական մյուս մատենագրություններում պահպանված նույնանուն բնագրերի հետ: Այստեղ հանդիպվի շրջանցվել է Հակոբ Ամասյանի հայոց աստվածաշնչային գրքերին վերաբերող ուսումնասիրությունը⁷: Հեղինակն

⁷ Տե՛ս Հ. Ամասյան, Հայկական մատենագիտություն, Քո. Բ, Երևան, 1975:

անդրադառնում է Ավետարանների տմատման և մյուս ծիսական գրքերում (Ընաշոց, Մաշտոց) ընթերցվածների նշման և ըմտորության սկզբունքներին, փորձում է գնահատել Սկևռայի մատյանի տեղը մյուս հայալեզու ձեռագիր Ավետարանների համակարգում: Այս մատյանի արվեստաբանական արժեքին, զարդանախշերի և մանրանկարների ավանդույթին իր հոդվածում անդրադառնում է Անտոն ֆոն Էվը (էջ 39-83)⁸: Սկևռայի Ավետարանի հիշատակարանները գերմաներեն է թարգմանել Ա. Օմիդտը (էջ 93-105): Ավետարանի Մայնցում վերնորոգման ողջ գործընթացը նկարագրում է Անետ Լանգ-Էդվարդսը (էջ 111-119), անդրադառնալով մագաղաթյա մատյանում օգտագործված գույներին ու թանաքին, պրակների կառուցվածքին, կազմի վիճակին: Հեղինակն անդրադառնում է նաև նախորդ հատկապես 1592/3 թ. Հակոբ Պեոնովեցիի միջոցներով կատարված վերանորոգմանը:

Անդրեա Օմիդտի հեղինակած մյուս հատվածն անվանված է. «Սկևռայի վանքը (12-13 դդ.) Կիլիկիայի եկեղեցական և մշակութային կյանքի խաչմերուկում», որի սկզբում հեղինակը թարգմանաբար քերում է Ներսես Լամբրոնացու «Սաղմոսաց մեկնություն» մատյանի հիշատակարանը, ուր պատմվում է 1189/90 թ. սելջուկների կողմից մերձեփրատյան շրջանում Ներսես Լամբրոնացու և նրան ուղեկցող կրոնավորների կողոպտման և մի քանիսի՝ ապամության պատմությունը: Միայն երեք տարի անց է, որ Լամբրոնացին կարողանում է նստ գնելով վերադարձնել միակ օրինակով կողոպտիչների ձեռքն անցած Պատարագի մեկնության բնագիրը: Նման կորուստները կամխելու միտումով է, որ Լամբրոնացին բազմաթիվ ձեռագրեր է ընդօրինակել տալիս Լամբրոնի և Սաղորի վանքերում, Հոռմկլայի կաթողիկոսական նոտարատանը և այլուր: Այս ձեռագրերի հիշատակարաններում եզակի վկայություններ են պահպանվել ժամանակի քաղաքական իրադարձությունների վերաբերյալ, որոնց մասնակիցն են եղել Տարսուհի արքեպիսկոպոս Ներսես Լամբրոնացին և մի շարք նշանավոր գրիչներ: Օրինակ՝ Տարսուհի արքեպիսկոպոս Ներսես Լամբրոնացին և Գեորգ Սկևռացի գրիչը ուղեկցել են Լևոն Ռուբինյանին և Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսին, որոնք ուղևորվում էին Սելևկիա, հանդիպելու համար գերմանական կայսր Ֆրիդրիխ Օիկսմորուսին (Բարբարոսա), որը ղեկավարում էր Գ խաչակրաց ռազմարշավը:

Ա. Օմիդտն անդրադառնում է Սկևռայի վանքի և նրա նոտարատան գործունեությանը, մատնանշում, որ այն գտնվում էր Օշինյան իշխանների տիրույթում, որոնք բյուզանդական կայսրության ստորականներն էին ու կրում էին սեքսատոս պատվանունը⁹: Վանքի ծաղկման ժամանակաշրջանը հեղինակն իրավամբ համարում է Օշինյան տան ներկայացուցիչ,

⁸ Գրքի այս հատվածը մանրամասն գրախոսել է արվեստագիտության դոկտոր Վ. Ղազարյանը (տե՛ս ամսագրի հաջորդ հոդվածը):

⁹ Այդ մասին տե՛ս նաև Ա. Բոգոյան, Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականությունը և Կիլիկյան Հայաստանը, Երևան, 1988, էջ 226-227:

Տարսոնի արքեպիսկոպոս Ներսես Լամբրոնացու գործունեության շրջանը: Անդրադառնալով վերջինիս մատենագրական ժառանգությանը, հեղինակը թուուցիկ հայացք է նետում Կիլիկիայում ձևավորված մշակութային միջավայրի վրա, ուր կողք-կողքի խաչաձևվում էին մի շարք քրիստոնեական մշակույթներ: Այստեղ Լամբրոնացու ղեկավարությամբ հայերեն էին թարգմանվում հունարեն, լատիներեն և ասորերեն թագմաթիվ երկեր: Այնուհետև հեղինակը ստեղծված պատմական ֆոնի վրա կրկին անդրադարձել է Սկևռայի Ավետարանի գրչի և մեկենասի գործունեությանը (տե՛ս էջ 93-105 և 130-131):

Այս մասում, այնումենայնիվ, կարելի է կատարել մեկ անհրաժեշտ ճշտում. Լամբրոնացին և Կիլիկիայի մշակութային գործիչները ԺԲ դարում առնչություններ են ունեցել միայն հակոբիկ-ասորական Եկեղեցու ներկայացուցիչների հետ¹⁰, և չի կարելի մշակութային այդ փոխհարաբերությունները ներկայացնել իբրև առնչություններ ընդհանրապես ասորական Եկեղեցու և մատենագրության հետ: Կարելի էր մահ ավելի մանրամասն անդրադառնալ Սկևռայի ու Մլիճի դպրոցների մատենագրական վաստակին, ճշտել յուրաքանչյուր վանքում ընդօրինակված ձեռագրերի բովանդակությունն ու տվյալ դպրոցի ուղղվածությունը, որով յուրջ քայլ կկատարվեր հայոց մշակույթում հիշյալ դպրոցների ավանդի ուսումնասիրությանը բնագավառում:

Այնուհետև հեղինակը թուուցիկ անդրադառնում է Կիլիկյան հայկական պետության և մշակույթի ինքնության խնդիրներին: Պարզ երևում է, որ Ա. Շմիդտն անդրադառնալով այդքան խճողված և դեռևս լիակատար ուսումնասիրության չենթարկված հարցերին, բավարարվում է միայն հայտարարություններով, որոնք վերաբերում են հայ-բյուզանդա-ասորալատիական եկեղեցական փոխհարաբերություններին, Կիլիկիայի թագավորների և Հռոմիլայի կաթողիկոսների «Ամենայն Հայոց» տիտղոսին, ԺԲ դարի կաթողիկոսների Արշակունյաց ծագման մասին ավանդությանը: Հիշատակված խնդիրներից յուրաքանչյուրի ուսումնասիրությունն ունի առանձին գիտական արժեք և վերջին տարիներին է միայն ուսումնասիրությանը նյութ դարձել¹¹: Չգիտես ինչու, հեղինակը պետք եղած տեղե-

¹⁰ Այս ժամանակաշրջանում մեզ հարմի չեն Հայոց Եկեղեցու նեստորականների հետ փոխհարաբերությունների փաստեր:

¹¹ Տե՛ս օրինակ. Ա. Ա. Բոգոյան, Հայ Եկեղեցին Տիեզերական մոփրապետութեան աստիճանակարգում (Հռոմիլայի ժողովը եւ Ամտիոքի պատրիարքական Աթոռի հարցը ԺԲ դարի հայ-բիւզանդական եկեղեցական բանակցութիւններում) - Գամձասար, Զ (1996), էջ 132-147, մույժի, «Կաթողիկոս Հայոց» տիտղոսի մորովի ըմկալումը Բագրատունյաց թագավորութեան անկումից հետո, - «Էջմիածին», 1997, էջ 72-81, մույժի, *La culture de l' "Âge d'Argent" et Rome (fin XIe-début XIIIe siècle), տե՛ս Roma-Armenia / sous la direction de Claude Mutafian, Edizioni de Luca 1999, p.131-136:*

¹² Տե՛ս Ա. Բոգոյան, Հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների վավերագրերը (1165-1178), Երևան, 1995, էջ 183-185:

րում չի հիշատակում իր սկզբնաղբյուրը կամ օգտագործած ուսումնասիրությունը: Խոսելով Հոռմկլայի եկեղեցական ժողովի մասին, Ա. Շմիդտն այն թվագրում է 1179 թ., չնայած որ սպառնիչ փաստարկներով ցույց է տրված, որ այդ ժողովը պետք է տեղի ունեցած լիներ 1178 թ.¹³:

Հետաքրքիր է հեղինակի ամդրադարձը ԺԳ-ԺԴ դարերում Սկևռայի գրատան գործունեությանը, հատկապես Ներսես Լամբրոնացու հաջորդ՝ վարդան և Գրիգոր վանահայրերի օրոք: Հատկանշական է, որ վերջինս 1221 թ. Ներսես Լամբրոնացու հետևողությամբ, հավակնում էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության գահին: Ա. Շմիդտն իրավամբ առանձնացնում է Սկևռայի գրատան գործունեության երկու զարթոնքային շրջան, որոնցից առաջինը թվագրում է ԺԲ դարի վերջին քառորդով և հաջորդ դարի սկզբով, իսկ երկրորդը՝ ԺԳ դարի գրեթե մույն ժամանակահատվածով (էջ 137): Առաջին փուլում իր վառ անհատականությամբ առանձնանում է Ներսես Լամբրոնացին (1178-1198), իսկ երկրորդում՝ հայտնի են վանքի Մխիթար, Սիմեոն, Միման և Կոստանդին վանահայրերը (էջ 137): Հեղինակն Սկևռայում ընդօրինակված առաջին ձեռագիրն է համարում 1173 թ. թվագրվող Գրիգոր Նարեկացու «Մատյան Ողբերգությունը» (ՄՄ-1568, հիշատակարանը տե՛ս Ա. Մատթևոսյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դարեր, Երևան, 1988, էջ 210-211)¹⁴, իսկ վերջին՝ 1279 թ. Սիմեոն վանահոր մեկենասությամբ Կոստանդին գրչի կողմից ընդօրինակված Մխիթար Հեղացու «Ջերմանց Մխիթարությունը» (ՄՄ-416, տե՛ս Ա. Մատթևոսյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, Երևան, 1984, էջ 493): Սկևռայի դպրոցի երկրորդ զարթոնքի շրջանն համընկնում է գրիչ Ստեփանոս Գոյներիցանցի (մոտ 1272-1316 թթ.) և Գեորգ Սկևռացու (1246-1301 թթ.)¹⁵ մշակութային գործունեության հետ: Նրանց ջանքերով է ստեղծվել Գրչության արվեստին մվիրված մեր միջնադարյան լավագույն ձեռնարկներից մեկը, ընդօրինակվել Հեթում Բ-ի Աստվածաշունչը: Այս շրջանում է ընդօրինակվել Կեռան թագուհու Ավետարանը (1283 թ.): ԺԳ դարի վերջին տասնամյակով է թվագրվում մահ Հոռմկլայում պատրաստված Սկևռայի նշանավոր մասնատուփը, որն այժմ պահպանվում է Էրմիտաժում: Ամդրադառնալով ԺԳ դարի վերջին Կիլիկիայի եկեղեցական կյանքում Գեորգ Սկևռացու խաղացած դերին, հեղինակի ուշադրությունից վրիպել է Մխիթար Սկևռացու գործունեու-

¹³ ձեռագրի գրիչն է Գրիգորը, ստացողը՝ Ներսես Լամբրոնացին, սակայն Սկևռայի վանքը հիշատակարաններում չի արձանագրվում:

¹⁴ Վերջինիս գործունեության մասին տե՛ս V. Mistrih, *Trois Biographies de Georges de Skevra*, (Studia Orientalia Christiana. Aegyptica 14) Kairo 1970; D. Bundy, *The Anonymous Life of Georg Skewrac'i in Erevan 8356. A Study in Medieval Armenian Historiography and History*, տե՛ս REArm 18(1984) 491-502.

¹⁵ Նրա մասին տե՛ս Ա. Բոգդյան, Մխիթար վարդապետ Տաշրացին (Սկևռացին) Հայոց եկեղեցու մվիրապետական կառույցի պաշտպան, «Գանձասար», Ե (1994), էջ 137-157, Զ (1996), էջ 403-420:

թյունը, որը 1263 թ. որպես Կոստանդին կաթողիկոսի դեսպանագնաց, մասնակցել է Աքքայում տեղի ունեցած հայ-հոռմեական բանակցություններին¹⁵: ԺԴ դարի սկզբին մամուլկներն ավերում են Սկևռայի վանքը, Ստեփանոս Գոյմերիցյանը ստիպված էր հայկական մատյանների ընդօրինակության գործը շարունակել Կիպրոսում: Սկևռայում գրված վերջին ձեռագիրը թվագրվում է 1349 թ.:

Աշխատության հաջորդ հատվածը Կրիստիան Վալզեն նվիրել է Լեմբերգի հայկական համայնքի պատմությանը (էջ 143-169): Հեղինակը պատմական էքսկուրս կատարելով, մատնանշում է այն ճանապարհներն (Անի-Ղրիմ, Կիլիկիա-Ղրիմ-Ուկրաինա-Լեհաստան) ու պատմական ժամանակաշրջանը (ԺԱ-ԺԵ դդ.), երբ հայերը սկսել են հաստատվել Արևելյան Եվրոպայում և հետզհետե հիմնավորվել Լեմբերգ-Լվովում: Այն ԺԶ-ԺԷ դարերում Հայոց Եկեղեցու արքեպիսկոպոսական նստավայր էր և գրչության կենտրոն: ԺԷ դարի առաջին կեսից Նիկողոս Թորոսյանի (Թորոսովիչ) նախաձեռնողի գործունեությամբ սկսվում է Ռեչ Պոսպոլիտայի հայկական քնակչության կաթոլիկացումը, ապա և ձուլումը:

Եկեղեցական այդ գործչին Ուրբանոս Ը պապը արքեպիսկոպոս է օծում և թույլ տալիս եպիսկոպոսական Աթոռներ հիմնել Կամեմեցում և Մոգիլևում: Այս թեմերում է, որ մոր զարթոնք է ապրում հայ-ղվչադական գրականությունը: Լեհաստանի հայ կաթոլիկների վերջին արքեպիսկոպոսն է եղել Ժոզեֆ Թեոֆիլ Թեոդորովիչը, որը 1919-1923 թթ. ընտրվել է Լեհաստանի պառլամենտի դեպուտատ: 1990 թ. Լեհաստանում հաշվվել է շուրջ 6000 կաթոլիկ հայ: Կ. Վալզեն արձանագրում է, որ վերակառուցումից հետո Ուկրաինայում հիմնվել է Հայոց Եկեղեցու եպիսկոպոսական Աթոռ, որը 1994 թ. գլխավորում է Նաթան եպիսկոպոս Հովհաննիսյանը: Ըստ 1989 թ. մարդահամարի տվյալների Ուկրաինայում հաշվում են 54000 հայ, որոնցից 1500-ը բնակվում են Լեմբերգ-Լվովում: Հեղինակն անդրադառնում է նաև Լեմբերգի հայկական շինությունների և գրադարանի ճակատագրին, ներկայացնելով դրանց լուսանկարները:

Գրքում պատճենված են Սկևռայի Ավետարանի հիշատակարանները և մանրամասնության տեսանկյունից արժեքավոր էջերը: Աշխատության վերջում հեղինակները կցել են Կիլիկյան Հայաստանի և Արևելյան Եվրոպայի սխեմատիկ քարտեզները:

Մոտավորապես այս է գրախոսվող գրքի բովանդակությունը: Աշխատանքը հրատարակված է բարձր տպագրական կուլտուրայով: Գեոմեանցի հետազոտողները հայագետների սեղանին են դրել մի արժեքավոր ուսումնասիրություն, որն ընդլայնում է մեր պատկերացումները հայկական ձեռագրական մշակույթի շփումների և ճակատագրի վերաբերյալ: